پرسی ئاسووری لە کوردستان

پەیوەندیی ئاسووری- کوردی
لە دەوروبەری جەنگی جیهانیی یەکەمدا

نووسینی: د. ئارام عەلی

وڵاتانی ئەورووپی، بەتایبەتی ئەڵمانیا و بریتانیا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، دەیان ویست پێگەی خۆیان لە ناوچەکە و بەتایبەتیش لە دەوڵەتی عوسمانیدا بەهێز بکەن، هەربۆیە هەوڵیان دەدا لەناو کوردستانیشدا کاربکەن و شوێنپێی خۆیان توند بکەن. بۆ ئەم مەبەستە دیپلۆمات، ئاژان* و مژدەبەخش میسیۆنێرەکانی سەر بەم وڵاتانە، بەتایبەت لە ساڵانی پێش جەنگی یەکەمی جیهاندا زۆر چالاکانە لەناو کورد و نەتەوە ناموسڵمانەکانی کوردستاندا کاریان دەکرد. ئینگلیزەکانیش، بە هەمان شێوە هەوڵیان دەدا کەڵك لە فاکتەری ئاینی و نەتەوەیی وەربگرن. بەڵام ئینگلیزەکان، بەتایبەتی لە ساڵانی پێش جەنگدا، زۆرتر بایەخیان بە ئاسوورییەکان دەدا و هەوڵیان دەدا تا هێژموونیان لەسەر هەموو بوارەکانی ژیانی رامیاری و ئابووری و کولتووریيان هەبێت بۆ ئەوەی بتوانن لە بەدیهێنانی ئامانج و نەخشەکانیاندا بەکاریان بێنن، هەربۆیە بەمەبەستی کارتێکردنی راستەوخۆ لەسەریان

---

* -ئاژان لە Agent - Agenc ی لاتینیەوە هاتووە: بەو کەسە دەوترێت، بۆ راپەڕاندنی ئەرکێکی تایبەت رادەسپێردرێت، یاخود کەسێك لە بەرژەوەندی کەسێك، لایەنێك یا وڵاتێکی بێگانەدا کاربکات، واتە جاسووس بێت.

هەموو ڕێگەیەکیان دەگرتەبەر، باشترین و ئاسانترین ئامرازیش بۆ ئەم نیازە بەکارهێنانی کارتی ئاینی و بلاوکردنەوەی پڕوپاگەندە و رامیاریی خۆیان بوو لە ڕێگەی کەسانی ئاینییەوە. یەکێك لەو هەنگاوانە ئەوە بوو، کە میسیۆنێرە فەلەکان لە ئاوایی کوجانس لە هەرێمی هەکاری خوێندنگەی ئاینییان کردەوە، کە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی کونسوڵی بریتانی بوو لە وان [1].

لە بەرامبەر ئەم نەخشانەی بریتانییەکان، رووسەکانیش هەنگاویان بۆ ڕاکێشانی ئاسوورییەکان دەنا و کاریان لە ناویاندا دەکرد. بەلام دەسەلاتدارانی رووس لە ئێران دەیانزانی پێش هەموو کارێك لە ناو فەلەکانی ئێران، بەتایبەتی ئاسوورییەکاندا، دەبێ کار بۆ هێمنکردنەوە و پتەوکردنی بارودۆخی رامیاریی ناوخۆی ئێران بکەن و هەندێك هەنگاو هەڵبێنن. رووسەکان لەو باوەڕەدا بوون، کە بۆ بەرژەوەندی رووسیا دەبێت کۆتایی بە دوژمنایەتیی نێوان کورد و فەلەکان بهێنرێت هەروەها بە مەبەستی ڕێکخستنەوەی بارودۆخەکە نابێت رووسیا لە نەخشە رامیارییەکانیدا ئاسوورییەکان پێش کورد بخات، چونکە ئەگەر بە پێچەوانەوە بێت، ئەوا ئالۆزبوونی نوێ لە نێوان ئەو گروپانەدا دروست دەبێت.

بەلام، لەگەڵ ئەم بڕوایەشیاندا، زۆر کار لە بەرژەوەندی ئاسوورییەکان دەکرا و پێش کورد دەخران، بەو پێیەی وایان دادەنا ئاسوورییەکان زوڵملێکراون و دەرەبەگە کوردەکان جوتیارە ئاسوورییەکان دەچەوسێننەوە و گوایە لە کاتی هێرشی لەشکری تورکدا بۆ سەر ناوچەکە، زەوییەکانیان داگیرکردون. هەر بۆیە پێویستیان بە پشتیوانی دەرەکی هەیە، لەبەر ئەوە پێشنیاری ئەوەیان دەکرد، کە ئاسانکاری بۆ یەکگرتنەوەی جیۆگرافی ئاسوورییەکانی ئێران و ئیمپراتۆریای عوسمانی بکەن بۆ ئەوەی ڕێگە لە پەرەسەندنی هێژمونی هەراشبووی ئەڵمانەکان لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بگرێت و خێڵە کوردەکانیش لاواز بکرێن [2].

---

[1] - بزوتنەوەی کورد لە سەردەمی نوێ و هاوچەرخدا.کۆمەڵێك نووسەر مۆسکۆ- ١٩٨٧. ل٥٣.

[2] - م.س. لازەریێف. کوردستان و کێشەی کوردنەوەدەکانی سەدەی نۆزدە- سالی ١٩١٧. مۆسکۆ- ١٩٦٤. ل٢٧٤.

ئاسوورییەکان سەدان ساڵ بوو بە ئاشتی و هێمنی لە هەندێك ناوچەی کوردستان، یاخود نزیك بەم هەرێمە، لەگەڵ کورددا ژیاون. تا سەدەی چواردەیەم بارەگای پەتریارك سەرگەورەی قەشەکان لە بەغدا بوو، بەڵام لە سەدەی پانزەیەمەوە بۆ ئەلقوش لە موسڵ گوازرایەوە. لە سەدەی حەڤدەیەمیشەوە، لەبەر هۆی ئاسایش بۆ ئاوایی کۆچالیس لە قەزای جولەمێرگی سنجاقی هەکاری، ویلایەتی وان، گوازراوەتەوە.

کێشە و ناکۆکی نێوان هەردوو گەلی کورد و ئاسووریی دراوسێ، تەنیا لە سەرەتا و ناوەڕاستی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم، دوای پەیدابوونی میسیۆنێرە فەلە و ئاژانە ئەورووپییەکان لە کوردستان و ناوچەکەدا درووست بوو. نمونەی روونی ئەمەش ئەو کارە دوژمنکارییانەی لە سەردەمی بەدرخان پاشای میری جزیرەیە، وەك لە جێگایەکی ئەم بەرهەمەدا باس کراوە*، بێگومان، رووسیا وەك ولاتێکی مەزن هەولی دەدا کاریگەری لەناو ئەوان و نەتەوە فەلەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی و ئێراندا هەبێت. بەتایبەتیش رووسیا، بەپێی رێکەوتنەکان، وەکو داکۆکیکارو چەتری گەلانی فەلە رەفتاری دەکرد. میسیۆنێرە ئاینییەکانی سەر بە کڵێسای ئەرتۆدۆکسی رووسیا، لەگەڵ کەمی ژمارەیاندا، بەڵام سەرکەوتنی زۆریان بەدەست هێنابوو و توانیبوویان لە رێگەی بەڵێنی یارمەتی مەتریاڵی و رامیاری و جەنگیشەوە، هێژموونی رووسیا لە ناو ئاسوورییەکاندا بلاوبکەنەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، بەتایبەتی، رامیاریی رووسیا لەناو ئاسوورییەکانی ئێراندا چالاکتر کرا. نوێنەرایەتیی پراڤۆسلاڤیی ورمێ کرا بە ناوەندی خراپکاری agitation و پروپاگەندەی پرۆرووسی چ لە رۆژهەلات و چ لە رۆژئاوای کوردستان. لەژێر کاریگەریی پروپاگەندەی میسیۆنێرەکانی رووسیادا بەشێك لە ئاسوورییەکانی سەڵماس لە ساڵی١٩١١، بەشێك لە ئاسوورییەکانی تەرگەوەر لە ساڵی ١٩١٢، بەشێکی سولدۆز لە ساڵی ١٩١٣ و مەرگەوەر و برادۆستیش لە ساڵی ١٩١٤دا بۆ سەر کڵێسای پراڤۆسلاڤی گواستیانەوە. رووسیا، بەتایبەتی وەك هێزێکی جەنگاوەر لە شەڕی داهاتوویدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پێویستی بە ئاسوورییەکان

* ئەم بابەتە بەشێك لە کتێبێکی نووسەری ئەم دێڕانەیە، کە لە داهاتویەکی نزیکدا چاپ دەکرێت.

هەبوو. ئاسوورییەکان جەنگاوەری زۆر لێهاتوو بوون، ئەمەشیان زۆرتر ئەو کاتە دەرکەوت، کە بڕیاریان دا لە ناوچەی هەکارییەوە بۆ کوردستانی بندەستی ئێران بگوێزنەوە، بە درێژایی ڕێگەکە لە جەنگدا بوون. ئاسوورییەکان پێویستییەکانی خۆیان لە ڕێگەی تالآنکردن و ڕاووڕووتەوە بەدەست دەهێنا. یەکێك لەو هۆیانەشی کە وای کردبوو، لە کەس سڵ نەکەنەوە، پشتگیریی رووسیا و وڵاتانی ئەورووپی بوو. ئەمەش وای کرد، وردە وردە کەڵکەڵەی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆیان لە ناوچەکانی ورمێ و سەڵماس لە لا دروست ببێت، کە زۆربەی دانیشتووانەکەیان کورد بوون. بۆ جێبەجی کردنی ئەم پلانە مارشیمۆن بڕیاری دا لەگەڵ سمایل خانی سمکۆدا هاوکاری بکات. بەڵام، سمکۆ، کە بۆ خۆیشی ڕێبەریی خەباتی ئەو بەشەی کوردستانی لە پێناوی ئازادی و بەدەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد دەکرد و بێجگە لەوەش موسڵمان بوو، زۆرتر لایەنی ئیمپراتۆریای عوسمانی دەگرت، لەبەر ئەوە پشتگیریی پێشنیارەکەی نەکرد. بەتایبەتیش، هۆیەکی تری هەبوو، ئەویش ئەوەی، کە خێڵی هەرکی هاوپەیمانی سەرەکی ئەم، کە زۆرجار دوچاری هێرش و دەستدرێژی ئاسوورییەکان دەبووەوە ، بەهیچ شێوەیەك بەو ڕێکەوتنە رازی نەدەبوو[٣].

ئاسوورییەکان، تەنانەت ئەو کاتەیش، کە لە هەکاری بوون نیازی درووستکردنی قەوارەیەکی دەوڵەتیان هەبوو، ئەگەرچی ژمارەیشیان کەم بوو. لە کاتی گفتوگۆ لەگەڵ ر. تێرمان جێگری کونسوڵی رووسیا لە وان مارشیمۆن وتبووی ئەگەر هێزەکانی رووسیا وان بگرێت و چەك بە "نەستورییەکان" ئاسوورییەکان بدات، ئەوا دەتوانێت هێزێکی چل هەزار کەسی ئامادە بکات، کە ٢٠ هەزاریان بۆ پاراستنی چیاکان و بیستەکەی تریشی بۆ هێرشکردنە سەر ناوچەکانی تر هەموو ناوچەکانی نێوان موسڵ تا بەدلیس و تا سنوورەکانی ئێران بە ئاسانی گوێڕایەڵی ئەو دەکەن و ئەو هەوڵ دەدات هەموو ئەو ناوچانە بۆ رووسیا رزگار بکات[٤]. بەڵام رووسەکان ئامادەنەبوون هیچ هەنگاوێك لەو بووارەدا بنێن و چەك بە ئاسوورییەکان بدەن، ئەگەرچی، وەکو زووتریش وترا بەنیازبوون لە کاتی جەنگ لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا سوود لە ئاسوورییەکان

---

[٣] ك. پ. ماتڤێیف. پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوە.ل ٨٦.

[٤] هەمان سەرچاوە.ل ٤٢.

وەربگرن. یەكێك لەو هۆیانەی كە وایان لە رووسیا كرد چەك بە ئاسوورییەكان نەدات، زانیاری چەواشەكارانەی باڵوێزی ئەستەمبوڵ گیرس بوو، كە ئاژانی سەربازیی رووس جەنەراڵ لیۆنتیڤیش پشتگیری دەكرد، رێگەی لە گەڵاڵەكردنی پلانێكی رامیاریی روون بەرامبەر ئەرمەن، كورد و ئاسووریی هاووڵاتیی ئیمپراتۆریای عوسمانی گرتبوو. بێجگە لەمەش ئەنوەر پاشای وەزیری بەرگری عوسمانی و هاوڕێیانی لە لای خۆیانەوە، هەوڵیان دەدا تا باوەڕ بە دیپلۆماتە رووسەكان بێنن، كە توركەكان نیازیان نییە دژ بە رووسیا شەڕ بكەن، ئەگەرچی لە ٢/ئاب/ ١٩١٤ توركەكان لەژێرەوە رێكەوتنی هاوپەیمانێتییان لەگەڵ ئەڵمانیادا مۆر كردبوو. توركە لاوەكان هەوڵیان دەدا كەڵك لە كات وەربگرن بۆ ئەوەی خۆیان بۆ جەنگ ئامادە بكەن. تەنانەت پێشنیاری رێكەوتنی یەكێتیی داكۆكیكەرانەیان لەگەڵ رووسیا و دورخستنەوەی هێزەكانیان لە سنوورەكانی قەفقاز بۆ رووسەكان كرد[٥].

بەم شێوەیە لە ئەنجامی ئەو هۆیانەی لەسەرەوە باس كران، پلانی چەكداركردنی ئاسوورییەكان لە چوارچێوەی لەشكرێكدا سەری نەگرت، بەڵام توانرا لە شێوەی سوارەی حەمیدیەی تورك، دەستەی چەكداریان لێ درووست بكرێت. چەكدارە ئاسوورییەكان چالاكانە لەگەڵ لەشكری رووسیدا لە ئۆپیراسیۆنەكانی كوێپریكیۆی١ی تشرینی یەكەمی- ٣/كانونی دووەم/١٩١٤، ساریقامیش ٤/كانونی یەكەم- ٨/كانونی دووەم/ ١٩١٥، وەك پۆلیس و لە پەلامارەكانی پشت بەرەی دوژمن بۆ گرتنی ئاژان و كۆماندۆسەcommando تورك و ئەڵمانەكان و كاری هەواڵگری بەشداریان كرد. بەڵام دوای بڕیاری پەتریارك، لە تەمووزی ١٩١٥ هەموو ئاسوورییەكانی دانیشتووی هەكاری ناوچەكەیان چۆڵ كرد و بەرەو لای رووسەكان لە ئێران رۆیشتن و لەوێش لەمپەرێكیان لە بەرامبەر هێرشی لەشكری تورك بەرەو ناوچەكە لێ درووست كردن. سەبارەت بەمە، جێگری قونسوڵی رووسیا لە ورمێ نیكیتین ئەو هەواڵەی راگەیاندبوو، كە رۆیشتنی ئاسوورییەكان بە چەكەوە بۆ ناو ورمێ، بەسوودە ئەمانە چیۆرنەگۆڕی

---

[٥] ئا. ف. میللەر. كورتەیەكی مێژوی نوێی توركیا. ل ٣٢.

سریانین*. کاربەدەستانی رووسی و فەرماندەی هێزەکانیان لە ئێران، هەر بەوەوە نەوەستان، بەڵکو هەندێك هەنگاوی خۆپاراستنیان بۆ پاراستنی ئاسوورییەکان لە ئەگەری هێرش و پەلاماری لەشکری تورکیا بۆ ناو خاکی ئێران هەڵهێنا. چەندان دەستە و پەلی چەکداریی بەرگرییان بۆ ئاسوورییەکان درووست کرد، گوایە بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەو پەلامارانەی چەکداری کورد بەشێوەیەکی سیستیماتیکی لە دەمی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بۆ سەر گوندە ئاسوورییەکانی ناو ئێران دەیان کرد. بەڵام بوونی ئەو هەموو هێزە چەکدارەی ئاسووری، و هاریکاریی رووسەکان بۆیان، کوردەکانی زۆر نیگەران و سەغڵەت کردبوو، ترسی داگیرکردن و لەدەستدانی زەویوزار و موڵکەکانیان لەلا درووست ببوو. تورکەکانیش ئەمەیان بە هەلدەزانی و زۆرتر ئاگری دووبەرەکییان خۆش دەکرد، هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئەفسەری تورك بە جلی کوردییەوە سەرپەرشتی چەکداری کوردیان لە پەلاماری سەر گوندە ئاسوورییەکان دەکرد.

کاتێك ئاسوورییەکان تێگەیشتن، کە ناتوانن هەموو ئەو شتانەی دەیانویست لە رووسەکان دەستیان بکەوێت، بڕیاریان دا پەیوەندی بە نوێنەرانی ئەڵمانیای دوژمنی رووسیا، لە ئێران بکەن. پایزی ساڵی ١٩١٥ لە تاران گفتوگۆیان لەسەر گەڕاندنەوەی ئاسوورییەکان بۆ ناوچەی هەکاری کرد. کاتێك رووسەکان بەمەیان زانی، بڕیاری وتووێژکردنیان لەگەڵ ئاسوورییەکان دا و بۆ ئەم مەبەستە لە کانونی یەکەمی هەمان ساڵدا مارشیمۆنیان بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ شازادە نیکۆلای نیکۆلاییڤیچ بۆ رووسیا بانگ کرد. لە بەرامبەر بەشداریکردنی ئاسوورییەکان لە شەڕدا شان بە شانی رووسەکان، بەڵێنی ڕێگەپێدان لە لایەن رووسیاوە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیان وەرگرت. بێجگە لەمە، بەڵێنی ئەوەیان پێدرا، کە رووسیا لەشکرەکەی لە ئازەربایجانی ئێران نەکێشێتەوە. هەروەها بڕیار درا چەند پەلێکی چەکداری ئاسووری لەناو سوپای رووسیدا درووست بکرێت. لە ئاکامی ئەم رێکەوتنەدا سێ بەتالیۆنی ئاسووری لەناو هێزەکانی رووسیادا درووست کران: دووانیان لەژێر فەرمانەدەیی ئەفسەرانی رووس و

---

* چیۆرنەگۆری- مەبەست لە خەڵکی دانیشتوی کۆماری چیۆرنەگۆریا «چیای رەش»ی یۆگۆسلاڤیای کۆنە.

سێیەمیشیان لەژێر فەرمانده‌یی مارشیمۆن خۆی[٦]. بەڵام مخابن، هەرچەند تورکەکان، وەکو چەکێك بۆ لێدانی ئەرمەن و ئاسووری و زیانگەیاندن بە پەیوەندی دۆستانەی مێژوویی نێوان ئەو نەتەوانە، سوارەی حەمیدییان لە خێڵە کوردەکان و گەلانی تر درووست کردبوو، بەم شێوەیەش رووسەکان سوارەی حەمیدییەی ئاسوورییان درووست کرد و یەکەم چالاکیەکی ئەم هێزە ئاسوورییەش دژ بە کورد ئەنجام درا. خۆلەئاوهەڵکێشانی* جەنگیی بەتالیۆنە ئاسوورییەکان هێرشکردنە سەر سۆتۆ ئاغا لەژێر فەرمانده‌یی داودی برای پەتریارك گەورەی قەشەکان لە ئۆرەمار بوو. داود سەری سۆتۆ ئاغای لە لەشی جیاکردەوە. لە پاداشتی ئەو پەلامارەدا، زۆر لە بەشداربووەکان خەڵات و مەدالیای رووسییان وەرگرت، و پەتریارکیش پیرۆزبایی سەرکەوتنی لە نیکۆلای دووەم ئیمپراتۆری رووسیاوە وەرگرت[٧] چالاکی دوژمنکارانەی ئاسوورییەکان دژ بە کورد هەر بەردەوام بوو، دوای ئەوەی لەم کارانەیان قاڵبوون و شارەزاییان پەیدا کرد، بە بێ هاریکاریی رووسەکان درێژەیان بە پەلاماردانی کورد دا. لە ئایاری ساڵی ١٩١٦ دا جەنەراڵ چیۆرنۆزووبۆڤ، فەرماندەی هێزەکانی رووسیا لە ئازەربایجان، فەرمانی بە بەتالیۆنە ئاسوورییەکان دا سەربەخۆ، بە مەبەستی تەمێکردنی هێزە کوردەکان، ئۆپیراسیۆنی سەربازی ئەنجام بدەن.

سەرچاوە ئاسوورییەکان باس لەوە دەکەن، کە لە ٢٣/ئایار/١٩١٦، هێزێکی پێشەنگی ئاسووری دەستیان بە بزاوتن لە لای ناوچەی باشقەڵاوە، و دواتر بۆناو قووڵایی کوردستان، لە رێگەی کۆچانیسەوە بۆ جوڵەمێرگ کرد. دوای شەڕێکی سەخت هێزی کورد- تورك ئۆرەمار، چای، تخوم و هەندێك ناوچەی تری سنجاقی هەکارییان بەدەستەوە دا. دواتر هێزی ئاسوورییەکان بە سێ قۆڵدا بڵاوبوونەوە. یەکەمیان بە

---

[٦] ڕ. س. سەفرەستیان. تراژیدیای ئاسوورییەکان. ل٣٩.

[*] لەناو فەلە و هەڵگرانی هەندێك ئاینی تردا، بە هەڵکێشان لە ئاو (تەعمید) لەبەردەستی قەشە و لە ریتواڵێکی ئاینیدا، کەسەکان، کە زۆرجار هەر لە تەمەنێکی بچووکی منداڵیدا، وەك شێوەیەك لە پاکبوونەوە و وەك چۆن لەناو موسڵماندا شایەتمانهێنان هەیە نیشانەی باوەڕهێنانە، بۆ ئەمانیش چونەسەر ئاینەکەیە.

[٧] ك. پ. ماتڤێیڤ. پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوە. ل٦١.

ڕێبەری داودی برای پەتریارك، دووەمیان- مەلیك ئیسماعیل لە تیاریی سەروەوە، سێیەمیان، مەلیك ئەندرێوس لە جیلۆوە. هێزەکان دەبوو هاوتەریب بەیەك بجووڵانایە و هێزەکانی پشت بەرەی دوژمنیان لەناو ببردایە. هێشتا هێزەکانی ئاسوورییەکان بە تەواوی بەڕێ نەکەوتبوون، کاتێك هێزێکی هاوبەشی تورکی-کوردی لە موسڵەوە بەڕێکەوت و بە مەبەستی ئەوەی پشتیان لێبگرن و هەموو هێزەکە لەناو ببەن. بەڵام، ئاسوورییەکان کە زۆرتر شارەزای ناوچەکە بوون، بە مانۆڕی بەردەوام و پەلاماری کتوپڕ هێزەکەیان ناچارکرد بۆ بنکەکانی خۆی لە موسڵ بگەڕێتەوە.[8] هێزە چەکدارە ئاسوورییەکان، بەدرێژایی ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانی، تەنیا یەك ئەرکیان لە سەرشان بوو: ئەویش لێدانی کورد بوو. بەم شێوەیە، تەنانەت لە ئەیلولی ساڵی ١٩١٧ یشدا، هەڵمەتێکی تری هێزە چەکدارە ئاسوورییەکان بۆ تەمێکردنی کورد لە هەموو کوردستانی بندەستی تورك و ئێران ئەنجام درا. بەڵام، هەرچۆن سوارەی حەمیدییەی کوردی بێجگە لە زیان بە پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ نەتەوەکانی تردا و زڕاندنی ناوی کورد، هیچ سوودێکیان بۆ کورد نەبوو، بە هەمان شێوە، و بگرە خراپتریش، بەو کارە دوژمنکارانەی حەمیدییە ئاسوورییەکان زۆرتر رقی کوردیان هەڵدەساند و دوژمنایەتیانی توند دەکرد. سەرانی ئاسووری بیریان لەوە نەدەکردەوە، کە لە کۆتاییدا، هەر دەبێت ئاسوورییەکان لەگەڵ کورددا، یاخود، ئەگەر بە جیابوونەوەش بێت، وەك دراوسێ لەگەڵ کورددا بژین.

بە جێبەجێ کردنی کوێرانەی نەخشە و پلانی دەسەڵاتدارانی رووسیای تزاری و بە وەرگرتنی ئەرکی پۆلیسی، سەرانی بەدەسەڵاتی ئاسوورییەکان هەڵەیەکی رامیاریی زۆر کوشندەیان کرد. لەم دەمەوە* ئاسوورییەکان بوون بە داردەستی ئیمپریالیستەکانی رووسیا و دواتریش بریتانیا، ئەمەش ئاکامێکی تراجیدی و پڕمەترسی بۆ گەلی

---

[8] ك. پ. ماتڤێیف. پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوە.ل٦٢.

* ئاشکرایە، ناکرێت سەرلەبەری ئەم گێڕانەوەیە بە راست و بابەتی دابنرێت، بە تایبەتیش ئەو بەشەی باس لە بوونی هێزی هاوبەشی تورکی-کوردی دەکات، چونکە زۆر لە مێژوونووس و کوردناسان باسی ئەوە دەکەن، کە کوردەکان بە کۆمەڵ ریزەکانی لەشکری تورکیان بەجێ دەهێشت و تەنانەت لە هەندێك یەکەدا تەنیا یەك کورد چییە نەدەمان و هەر هەموو هەڵدەهاتن.

ئاسووری هەبوو. مارشیمۆنی سەرکردەی ئاینی و سەربازیی ئاسوورییەکان کەسێکی هەلپەرست بوو، هەولی دەدا بە هەرچی شێواز و ریگەیەك بێت، مەبەستەکانی خۆی بەدی بێنێت" دەیتوانی لە یەك کاتدا پەیوەندی لەگەل لایەنی جیاواز و دژ بەیەکدا، وەك رووسیا، ئەلمانیاو بریتانیا هەبێت، لە کاتێکدا ئەو دەمەی لەشکری رووسیا ئێرانی داگیر کردبوو، لە تەك رووسەکاندا بجەنگێت. ئەم هەلوێستەی بە روونی، لەو یاداشتەیدا دەردەکەوێت، کە ۲/کانونی دووەم/۱۹۱۸ بۆ بالوێزی فرەنسا، ئینگلستان و ئەمریکای ناردبوو، مارشیمۆن نوسیبووی: "ئەو چەکەی بەدەست ئاسوورییەکانەوەیە، بۆ پارێزگاریکردنی سنوورەکانی ئێرانە. لە رۆژگاری ئەمرۆدا ئێران لە توانایدا نییە ئەو ئەرکە جێبەجێ بکات، هەروەکو لە رابردوویشدا بۆی نەدەکرا." بەلام ئەمە راست نەبوو، چونکە لەو کاتەدا بالوێزی ئەو ولاتە ناوبراوانە یاداشتەکەیان وەرگرت، حکومەتی ئێران بریاری چەکدامالینی ئاسوورییەکانی دا، بەلام لە ئاکامی ئەو گوشارەی لە ریگەی وەزارەتەکانی دەرەوەی ئەو ولاتانە بۆ سەر حکومەتی شا کرا، ئەو هێزە چەکدارەی، کە لە ۳ هەزار قۆزاقی ئێرانی لەژێر فەرماندەیی جەنەرالی رووسی شوییسکیدا بۆ چەکدامالینی ئاسوورییەکان نێردرا بوو، بۆ دواوە گەرێنرایەوە.[٩]

وەك پێشوتر باسکرا، رووسەکان یارمەتیەکی زۆری ئاسوورییەکانیان دەدا و تەنانەت بێجگە لە پێدانی چەك و جبەخانە و رێکخستنیان لە چوارچێوەی سێ بەتالیۆنی سەربازییدا، لە دوای کشانەوەی سوپای رووسیا لە خاکی ئێران، هەندێك لەو سەرباز و ئەفسەرە رووسانەی لە ئێران مانەوە، لەوانە سەرهەنگ عەقید کۆندراتیڤ، خۆخوازانە بۆ ناو ریزی چەکدارە ئاسوورییەکان رۆیشتن، بەلام، لە هەمان کاتدا ئینگلیزەکانیش هاریکارییەکی زۆری ئاسوورییەکانیان دەکرد، بەتایبەتیش دوای ئەوەی، ئاسوورییەکان لە پشتیوانیی رووسەکان بۆ جێبەجی کردنی نەخشەو پلانیان لە دروستکردنی قەوارەیەکی نەتەوەیی بێ هیوابوون، ئینگلیزەکان چالاکانەتر بە دەمیانەوە هاتن. سەبارەت بە پشتیوانیکردنی ئینگلیزەکان بۆیان، ویلسن، کۆمیساری بالای بریتانیا لە عێراق دەلێت: خێلە فەلەکان لە ناوچەی ورمێ، ئاسووری و ئەرمەنەکان لە سەرەتای هاویندا بەهێزبوون و پێکەوە رووبەرووی پەلامارەکانی

[٩] پرسی ئاسووری- لە کات و دوای جەنگی یەکەمی جیهان. هەمان سەرچاوەی پێشو. ل٦٥-٦٦.

تورکەکان دەبوونەوە. ئەوان داوای چەك، جبەخانە و پارەیان لە ئێمە کرد، بۆ ئەوەی بتوانن رووبەڕووی دوژمنە هاوبەشەکانیان ببنەوە. وەك روونکرایەوە، مەبەستی سەرەکی جەنەڕاڵ دۆنستێرڤێل لە کارەکەیدا، پروپاگەندەکردن دژ بە هێزە چەکدارەکانی تورکەکان و بەلشەڤیکەکان لە قەفقاز بوو، ئەمەش لە رێگەی ناردنی ژمارەیەکی کەم ئەفسەر لەگەڵ برێك پارە و چەك بوو[١٠] بەدەستێوەردانی ئینگلیزەکان بۆ ناو پرسی ئاسووری، زۆرتر مەترسی درووستبوونی دەوڵەتی نەتەوەیی ئاسووری لە ناوچە کوردنشینیەکانی ورمێ و سەڵماس درووست بوو. کاتێك لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨ دا، لە بەرەی ورمێ بارودۆخی ئاسوورییەکان بەرەو ئاڵوزبوون چوو، فڕۆکەوانی ئینگلیزی پێنیگتون بۆ لای مارشیمون پۆڵوس رەوانە کرا. بە پێی ئەو قسانەی لە چاوپێکەوتنەکەدا کردبووی، بریتانیا بەڵێنی یارمەتیدان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئاسووری، بە سنجاقی هەکاریشەوە، لە دوای کۆتاییهاتنی جەنگ، بە ئاسوورییەکان دەدات[١١] لە راستیدا، بەتایبەتیش دوای نەمانی ئیمپراتۆریای رووسی و کشانەوەی هێزەکانی رووسیا لە ناوچەکە، کە بەکردەوە لە پێش و کاتی جەنگی یەکەمدا داگیریان کردبوو، زەمینەیەکی باش بۆ دەستێوەردانی هەموو کاروبارەکانی ناوچەکە بۆ ئینگلیزەکان رەخسا. کاربەدەستانی ئینگلیزیش لە ناوچەکەدا تەمەڵییان نەدەکرد و بە هەموو شێوەیەك نەخشە و پلانەکانی خۆیان جێبەجێ دەکرد. یەکێك لەو ئاستەنگانەی کە لە بەردەم جێبەجێکردنی بەرنامەکەیاندا بوو سمایل خانی سمکۆ بوو، کە خاوەنی هێزێکی جەنگاوەری، تا رادەیەك بە ئەزموون بوو، هەر بۆیە ئینگلیزەکان هەوڵیان دەدا، لە رێگەی رێکەوتنی ئاسوورییەکان لەگەڵ کورددا، ئەو کێشەیە نەهێڵن. کاربەدەستانی بریتانی لە ناوچەکە، کاپتن گرێسییان بۆ ئامادەکردنی زەمینە بۆ ئەو رێکەوتنە رەوانەی ناوچەکە کرد، دوای بینینی سمکۆ، ئاسوورییەکانی ئاگادار کردەوە، کە سمکۆ دەخوازێت، بە مەبەستی درێژەدان بە خەباتکردن دژی تورکەکان، هاوپەیمانی ئاسوورییەکان بێت. کاپتن گرێسی ئامۆژگاری مارشیمونیشی کرد لەگەڵ

---

[١٠] ئارنۆڵد ویلسن. میزۆپۆتامیا ١٩١٧-١٩٢٠. لەندەن- ساڵی ١٩٢٥. ل ٣٥. بە زمانی ئینگلیزی.

[١١] پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوە. ل٧٥-٧٦.

سمكۆدا یەكێتییەكی جەنگی كوردی- ئاسووری درووست بكرێت[12]. بەڵام لەگەڵ ئەو پەیڤەی نوێنەرەكەی بریتانیا، سەبارەت بە ئامادەیی سمكۆ بۆ هاوكاریكردن لەگەڵ مار شیموندا، سمایل خانی سمكۆ پێشنیارەكەی قبووڵ نەكرد. لەگەڵ ئەو دانوستاندنانەی، راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە رێگەی ئینگلیزەكانەوە، لە نێوان سەرانی كوردی رۆژهەلآت و ئاسوورییەكاندا هەبوو، بەڵام هەردوولا، بەكردەوە باوەڕیان بە یەكتر نەبوو و لە ژێرەوە پلان و نەخشەی دژبەیەكیان هەبوو. پاش ماوەیەك پەیوەندییەكانی نێوان سمكۆ و ئاسوورییەكان خراپتر و ئاڵۆزتر بوو، بەتایبەتیش، كاتێك سمكۆ لەوە گەیشت، كە مارشیمون، دەیەوێت، نەك تەنیا لەسەر خاكی كورد دەوڵەتێكی ئاسووریی، بە یارمەتی كورد درووست بكات، بەڵكو كورد پەراوێز بخات و مافەكانیان پێ رەوا نەبینێت. دوژمنەكانی هەردوولاش لە لای خۆیانەوە، رۆڵیان لە ئاڵۆزتركردنی پەیوەندییەكەدا هەبوو، توركەكان و ئێرانییەكان كوردیان دژ بە ئاسوورییەكان هان دەدا، ئینگلیزەكان و تەنانەت رووسەكانیش، ئەوانەی كە راستەوخۆ لە ریزی هێزەكانی ئاسوورییەكاندا بوون، بە دەستی خۆیان ئاگری شەڕ و ناكۆكییەكەیان خۆشتر دەكرد. لە ئاكامدا، لە كاتی سەردانێكی مارشیمون بۆ لای سمكۆ لە ١٦/مارت/١٩١٨ دا سەركردەی كوردی شكاك، سمایل ئاغای سمكۆ، سەركردەی ئاسووریی هەكارییەكانی جێلۆ، پەتریارك بنیامین مار شیمۆنی كوشت، دوای ئەمە هەموو پردێكی نێوان كورد و ئاسوورییەكان سوتێنران.[13]

ئاسوورییەكان، كە ئەم هەواڵەیان بیست ئاگریان گرت و دەستبەجێ هێزێكی گەورەیان بۆ سەر سمكۆ نارد، بەڵام سمایل خان توانی دەرباز ببێت و بەرەو خۆی پاشەكشەی كرد، ئاسوورییەكان دەستیان بەسەر ماڵەكەیدا گرت و ئەرشیفە تایبەتیەكەی سمكۆیشیان دەستكەوت. بە پێی پەیڤی ئەو مێژوونووسە ئاسوورییەی پێشتریش ناوبرا، گوایە لەناو ئەرشیفەكەیدا نامەیەكی پارێزگاری تەورێز موهتی شەمس دەدۆزرێتەوە، كە تیایدا پێشنیاری كوشتنی مارشیمۆنی بۆ سمكۆ كردووە،

---

[12] پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوە. ل٦٩.

[13] م. س. لازەرێڤ. ئیمپریالزم و پرسی كوردی. هەمان سەرچاوەی پێشو. ل١٣.

هەروەها لە نامەکەدا نووسراوە، کە بە جێبەجێکردنی ئەو کارە سمکۆ شایەنی سوپاس و پێزانینی حکومەتی ئێران دەبێت. ئەم مێژوونووسە تەنیا بەوەوە ناوەستێت و بە پشتبەستن بە ن. ئەمیر، نووسەری مێژووی ئاسووریی دەڵێت: سمکۆ دە هەزار ژن و منداڵی ئاسووریی لەناوبردوە[١٤]. بێگومان بێجگە لەوەی ئەم زانیارییە لە هیچ جێگایەکی تردا بوونی نییە، تەنیا هێندە بەسە بڵێین، سمکۆیەك کە نەیپەرژابێتە سەر رزگارکردنی ماڵ و ئەرشیفە تایبەتیەکەی خۆی و بە پەلە بەرەو خۆی هەڵهاتبێت، چۆن فریای قڕکردنی دە هەزار کەس دەکەوێت.

بێگومان سمایل خانی سمکۆ بە کوشتنی سەرکردەی ئاسوورییەکان هەڵەیەکی ستراتیجی زۆر کوشندەی کردووە و رەنگە بە چەندان پشت ئەو دوژمنایەتی و رق و کینەیەی ئاسوورییەکان* بەرامبەر بە کورد نەسڕێتەوە. بەڵام دەبێت دەستێوەردانی بێگانە و هەموو لایەنەکانی بەشداربووی کێشەکانی ناوچەکە، وەکو پێشتریش باس کرا، لەبیر نەکرێت: ئیمپراتۆریای عوسمانی بەرپرسە لە قڕکردنی ئەرمەن و ئاسوورییەکان، کە ماوەیەکی زۆر هێزەکانی بە بێ بەدەستهێنانی سەرکەوتن ئۆپیراسیۆنی لە دژیان دەکرد" ئێران، کە هێزی پێویستی، تەنانەت بۆ راگرتنی هێمنی و کۆنترۆڵی ناوچەکانی ژێردەستی نەبوو، دەیەویست لە مەترسییەکی گەورەی چەکداری رزگاری ببێت" لە کۆتاییشدا، ئینگلیزەکان، نەخشە و پلانیان بۆ داهاتووی میسۆپۆتامیا و گواستنەوەی ئاسوورییەکان و بەکارهێنانیان لەوێ هەبوو. وەك دواتر دەردەکەوێت، دەسەڵاتی بریتانی لە عێراقی بندەستیاندا لەو ئاسوورییانە لەشکری لیڤی سوارەی حەمیدیی ئاسووری بۆ دژایەتیکردنی کورد و سەرکوتکردنی بەرخۆدان لە عێراقی دوارۆژدا درووست کرد.. لێرەدا نابێت رۆڵی رووسەکانیش لەبەرچاو نەگرین. دوای کشانەوەی هێزەکانی رووسیا لە ناوچەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئێران، لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەساڵی ١٩١٧ دا، زۆر لە ئەفسەران و سەربازانی سوپای رووسیای تزاریی ئامادە نەبوون بۆ رووسیای سۆڤێتی بگەڕێنەوە، بەشێکیان لە

---

[١٤] ك. پ. ماتڤێیف. پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوەی پێشو. ل٦٩.

* بۆ خۆم رێکەوتی ئاسووریی ئێران و روسیام کردوە، کە زۆر بە رقەوە باسیان لە «دڕندەیی و تاوانی» کوردان کردوە.

ریزەکانی سوپای ئێراندا مانەوە و بەشێکی تریشیان وەك کرێگرتە لەگەڵ هێزی ئاسوورییەکاندا کاریان دەکرد، ئەمانە لەگەڵ سوپای سپی[15] دەیانویست لە ناوچەکەدا، دژ بە بەلشەڤیکەکان هێزێکی بەهێز لە ئاسوورییەکان درووست بکەن. کاتێکیش هێزەکانی رووسیا لە ناوچەکە کشانەوە، هەموو چەك و جبەخانەیان بۆ ئەمان بەجێ هێشت. نوێنەرانی وڵاتانی ئاشانت هەموو چەکدارە ئاسوورییەکان، کە ٥ هەزار چەکدارێك بوون، لەگەڵ پاشماوەی لەشکری رووسی کۆکردەوە و بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئیمپراتۆریای عوسمانی هێزێکی جەنگاوەری پڕچەکیان لێ درووست کردن. بەم شێوەیە، هێزێکی شەش هەزار چەکداری جەنگاوەر و بە ئەزموون درووست بوو، کە بە راستی هەڕەشەیان لە نەتەوە موسڵمانەکانی ناوچەی ورمێ و بەتایبەتیش کورد دەکرد. بەم شێوەیە، ئاسوورییەکان دوای ئەوەی بە تەواوەتی بەهێزبوون و لە خۆیان رابینی، کەوتنە جێبەجی کردنی نەخشە و پلانەکانیان، و شاری ورمێیان گرت، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لە ناوچەی ورمێ و خودی شارەکەیش بارودۆخێکی زۆر سەخت درووست ببێت و تەنانەت لە ٢٣ی شوباتدا راپەڕینی چەکداریی موسڵمانەکان دژ بە ئاسوورییەکان سەری هەڵدا.... هۆی سەرەکی راپەڕینەکەش ئەوە بوو ئاژانە ئەڵمانی و تورکەکان دەنگۆی ئەوەیان بڵاودەکردەوە، کە گوایە ئاسوورییەکانی تورکیا دەیانەوێت بە یەکجارەکی لە ناوچەی ورمێدا بمێننەوە و دوایيش خۆ بە دەوڵەتی ئاسوورییەوە ببەستن. هۆی دووەمیش ئاژاوەگێڕیی و خراپەکاری بەشێك لە سەرباز و ئەفسەرانی ئاسووری بوو[16]. بێگومان، ئەگەر بە پێی زانیارییەکانی م. ر. هاوار بێت، وەکو لە لاپەڕە ٣٧٣ کتێبەکەیدا هاتووە، لەم بەیەکدادانەی نێوان ئاسووری و ئازەرییەکاندا، کوردەکان، بەتایبەتیش خودی سمکۆ هیچ بەشدارییەکی نەکرد، یا راستتر بووترێت، فریانەکەوت بەشداری بکات. سمکۆ خۆی و ٦٠٠ سوارەی چەکدار بە هانای پارێزگاری

---

[15] محەمەد رەسول هاوار. سمکۆ(سمایل ئاغای شوکاك) بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. ستۆکهۆڵم-١٩٩٥. ل٣٩٢.

[16] ك. پ. ماتڤییڤ. پرسی ئاسووریی. هەمان سەرچاوەی پێشو. ل٧١.

ورمێوە چوون، بەڵام کاتێك لە نزیك گوندی کەریم ئاباد هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی ئازەرییەکانیان بیست، سمکۆ هێزەکەی بۆ دواوە گێڕایەوە.

دەتوانرێت دەرئەنجامی ئەوە لەم رووداوانەی سەرەوە بکرێت، کە چۆن چۆڵکردنی ناوچەی هەکاری لە لایەن ئاسوورییەکانەوە و هاتنیان بۆ ناوچەی ورمێ بۆ ئامانج و مەبەستی ئیمپریالیستانەی رووسیای تزاری و بەکارهێنانی گەلی ئاسووری بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان بوو، بە هەمان شێوەیش، چۆڵکردنی ناوچەی ورمێ و دووبارە ئاوارەبوون و رووبەڕووبوونەوەی چارەنووسی نادیار، ئەگەر تەنانەت، بە نەخشە و هاندانی بریتانییەکانیش نەبووبێت، بەڵام بەلای کەمەوە بە قازانجی ئەوان بووە و خزمەتی بەرژەوەندییەکانی ئەوانی کردووە. چونکە، وەك رووداوەکانی دواتر دەری دەخەن، ئینگلیزەکان بۆ بەهێزکردنی خۆیان و سوپاکەیان لە عێراقدا، وەك هێزێکی جەنگاوەر، پێویستیان بە ئاسوورییەکان بووە. دوای ئەوەی کە بە رێگەیەکی سەخت و دژواردا، ئاسوورییەکانیان، لە رێگەی خانەقینەوە بۆ ناو عێراق برد، ئینگلیزەکان بڕوایان بە بەشێك لە ئاسوورییە برسی و رەش و روتەکە هێنا، بەتالیۆنی چەکداری ئاسووری درووست بکەن. ئینگلیزەکان بەڵێنی ئەوەیان پێدان، کە ئەو بەتالیۆنانە تەنیا بۆ رزگارکردنی هەکاری و ناوچەی ورمێ بەکار بێنن. لە ئاکامدا چوار بەتالیۆن لە سەرجەمی ٨ هەزار کەس درووست کرا،[١٧] بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە، ئەوەیە بێجگە لەم ئاسوورییانە، کە لەناو سوپای لیڤی ژێر فەرماندەی راستەوخۆی ئینگلیزەکان، وەکو هێزێکی بە ئەزموون لە شەڕی شاخاوی بۆ لێدانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردی باشووری کوردستان رێکخرابوون، هێزی تری خۆبەخشیش، وەك هێزێکی پشتیوان و بەرگری هەبوو، کە بە هەمان شێوە بۆ سەرکوتکردنی کورد و بزووتنەوەکەی بەکار دەهێنران.

---

[١٧] ك. پ. ماتڤێیڤ. پرسی ئاسووری. هەمان سەرچاوەی پێشو. ل٢٣٩

ڕێبازی سۆفیگەریی نەقشبەندیی ــ خالیدی
مەولانا خالید و تەریقەتی خالیدی

بوتروس ئەبومەننە و تێری زەرکۆن
وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

دەرکەوتنی تەریقەتی خالیدی و بڵاوبوونەوەی لە جیهانی ئیسلامیدا

بە درێژایی سەدەی نۆزدەیەم دوو ڕێبازی ئاینی ئیسلام لە بەغدا بەرەنگاری یەکتر بووبوونەوەو ئەوانەش بریتیبوون لە بزووتنەوەی سەلەفی و ڕێبازی نەقشبەندیی خالیدی. لە کاتێکدا، کە سەلەفیەت تا دوایین دەیەکانی ئەو سەدەیە هەر لە بەغدادا مایەوە کەچی ڕێبازی خالیدی چالاکی و دینامیکیەتێکی گەورەی بەخۆوە بینی و لە سەرانسەری ئیمپراتۆریای عوسمانی و غەیری ئەویشدا بڵاوبووەوە. دەرکەوتنی بزووتنەوەی سەلەفیەتی نوێ لە بەغدادا لە دوادوایی سەدەی هەژدەیەمدا بوو، لە ژێر کاریگەریی ڕاسپاردەو بۆچوونی وەهابیداو بە ڕابەریی شێخ عەلی ئەلسوەیدی بوو، کە زانایەکی بەناوبانگ و لە بنەماڵەیەکی خاوەن ڕێزی گەورەی زانایانی سوننە بوو لە بەغدا. ئەم ڕێبازە بەهۆی ئەوەی هیچ بەرهەڵستییەك نەدەکرا لەلایەن فەرمانڕەوا مەملووکەکانی ویلایەتەوە، گەلێ موریدی بۆخۆی پەیدا کرد لە نێو زانایان و خەڵکانی تری چینە باڵاکانی شاردا، وەك لە بابەتێکی تازە بڵاوکراوەدا باسم لێوە کردووە[١].

[١] "سەلەفییەت و پەیدابوونی تەریقەتی خالیدی لە بەغدا لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا". جیهانی ئیسلام ــ ٢٠٠٣ ، ل ٣٤٩ – ٣٧٢، Die welt des Islams ، هەروەها بڕوانە"ڕێبازی خالیدیو سەلەفییەت لە بەغدادا لە پاش مەولانا خالید"، ل ٢١ -- ٤٠.

بەڵام فرەی نەخایاند سەلەفییەت بەرەورووی بەرهەڵستیی ڕێبازی خالیدیو دواتریش سیاسەتێکی داپڵۆسێنەرانەی دەوڵەت بووەوە. بەهەرحاڵ، ئێمە لەم پێشەکییە کورتەدا سەرنج دەخەینە سەر مەولانا خالید و نەوەکانی دوای ئەو، کە ناویان هەڵگرتووەو بابەتی باسەکانی ئەم کتێبە پێکدەهێنن.

مەولانا خالید خەڵکی شارەزووری کوردستانی عێراق لە دەلهی و لە سەر دەستی شاە غولام عەلیدا تەمەسسوکی بە تەریقەتی نەقشبەندیی موجەددیدییەوە کردووەو ئەمیش بە جێگر و خەلیفەی خۆی داناوە.[2]

پاشان لە ساڵی ١٨١١دا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی، کە زێدی خۆی بووەو لە پێش سەفەرەکەیدا بۆ هندستان خوێندنی تێدا تەواو کردووە. سەرەتا بەو نیازەوە دەستی پێکرد، کە ئامۆژگاریی خۆی لە شارەکەدا بڵاو بکاتەوە، بەڵام دژایەتیکردنی لەلایەن شێخێکی قادریی خۆڵاتییەوە ناچاری کرد لە شار دوور بکەوێتەوەو لە بەغدا بمێنێتەوە، ئەمەش بوو بە هەنگاوێك بە قازانج بۆی شکایەوە. لە بەغدا سۆفییە پایەبەرزەکانی، کە موفتیی حەنەفی ئەسعەد سەدرەدینی حەیدەری رابەرایەتیی دەکردن بە ئاشکرا روانییان کەوا بانگهێشت و ئامۆژگاریی نەقشبەندی ـ موجەددیدی کاریگەرن لە بەرەنگاربوونەوەی سەلەفییەکاندا. ئەوان لەم سۆنگەیەوە باوەشیان بۆ خالید کردەوەو ئەویش چالاکانەو دڵگەرمانە کەوتە کار. لە ساڵی ١٨١٥ دا توانییان قەناعەت بە سەعید پاشای حاکمی گشتیی ویلایەت بکەن (مەبەست لێرەدا والییە ـــ وەرگێڕ) بۆ تازەکردنەوەی مەدرەسەیەکی چۆڵو ببەخشرێتە مەولانا خالید. ئەم مەدرەسەیە بوو بە یەکەم تەکیە خانەقاو تەریقەتی خالیدی تێیدا لەدایك بوو.

شێخ عەلی ئەلسوەیدی، لە هەوڵدانیدا بۆ پێشخستنی مەزهەبی سەلەفی باسێکی نووسی و تێیدا هانی گەڕانەوە دەدا بۆ سەرەتاکانی ئیسلام "بۆ پەیڕەوکردنی قورئان و سوننەت، چونکە دوو کۆڵەکەی ئیمانن کەوا پێغەمبەر فەرمانی پێکردووین پەیڕەوییان بکەین"[3]. هەروەها دەبێ پەیڕەوی گفتارو کرداری پێغەمبەر بکرێت و

---

[2] بڕوانە ئارسەر بوهلەر Arthur Buehler:"مەولانا خالیدو شاە غولام عەلی لە هندستان"، لەم بەرگەدا لاپەڕە ١٩٩ -- ٢١٣.

[3] "العقد الثمين فى بيان مسائل الدين"،١٧٩٩، القاهرة: المطبعة الميمنية، ١٩٠٧.

هـاوەڵانی وەك نموونـە چـاو لـێ بكـرێن. بێجگـە لـەوەش، ئەڵـسوەیدی بەرهەڵـستیی "زیادەڕۆیی لە ئایندا" دەكرد، چەشنی زیارەتی قەبرو پەرستنی چاكان و هـەر دیـاردەو دەركەوتەیەكی ئاینیی میللی. ئەم كتێبەی سوەیدی پـشتگوێ خرابـوو تـا ئـەو كاتـەی موریدێكی مەولانا خالید، بـە نـاوی محمد بـن سلێمان كـە هەنـدێ جـار البغدادیـشی پێدەوترێت، باسێكی نووسی، كە بەزۆری خالید خۆی رێنمایی نووسینی كردبـوو[٤]. لـەم باسەدا بۆچوون و ئامۆژگاریی بنەڕەتی شێخ و تەریقەتی خالیدیی نەقشبەندیی جێگیر كراوە.

ئیبن سلێمان لە پێشەكیی باسەكەیدا روونی دەكاتەوە كەوا ئەوەی پاڵی پێوەناوە بۆ **نووسینی** ئەم باسە ئەوەیە كەوا هەندێ كـەس نكـوڵی لـە پێویـستبوون دەكـات بـە رێبازێكی سۆفیگەری و بە ئیدیعاكردنی ئەوەی گوایە" هیچ شتێك نامانگەیەنێتە خـوا جگە لەو یاسا و رێسا ئاینییەی، كە دەقاودەق لێیتێگەیشتووین و پەیڕەوی دەكەین"[٥]. بێجگە لەمە داوای ئەوەش دەكات، كە "بۆ تەئكیـدكردن لەمـە ئەوانـەی، كـە دڵێكـی خاوێن و بێگەردیان پێ نەبەخشراوە دەبێ بكەونە سەر رێگـەی عیلمـی بـاتینی ئـاین و داوای رابەریی رۆحی بكەن لە سەر دەستی شێخێكی پڕو كاملدا"[٦].

لە كاتێكدا كە وەك راستییەكی بەڵگە نەویست پـێ لەسـەر ئـەوە دادەگیرا كـە دەبێ موسڵمانان دەقـاودەق شـوێنكەوتەی ئامۆژگـاریی قورئـان و سـوننەت بـن، بـەڵام سۆفییەكان دەیانوت هەر ئەوە بەس نییـە و هـەموو كەسـێك پێویـستی بـە رابـەرێتیی رۆحیی شێخێكی سۆفی هەیە. باسەكە جەخت لەوە دەكات كەوا رێبـازی نەقـشبەندییە موجەددیدەكان پڕاوپڕ لەگـەڵ فـەرمانی شـەریعەت و ئەسـحابەكاندا یـەك دەگرێتـەوە. هەروەها ئیبن سلێمان دەنووسێت "ئەوانەی ئاگاداری نەریت و هەڵسوكەوتی پێغەمبەرن دەیـسەلمێنن، كـە پێغەمبـەر ئـەو رێبـازەی هەڵبـژاردبوو، لێـرەدا مەبەسـتی نەقشبەندییە...و خەڵكی خۆی هان دەدا بێنە سەریو هەر ئەمەشـە، كـە ئەسـحابەكان

---

[٤] "الحديقة الندية فى أدب الطريقة النقشبندية والبهجة الخالدية، ١٨١٧ ــ ١٨١٨"، طبعت على هامش عثمان ابن سندالوائلى، "أصفى الموارد من سلسال أحوال الأمام خالد"، القاهرة: المطبعة العلمية ١٨٩٥ــ ٩٦.

[٥] "الحديقة الندية"، ل٤.

[٦] هەمان سەرچاوە.

پەیڕەوییان کردووە..."[٧]. بۆ سەلماندنی تەواوی ئەم خاڵە فەرموودەیەکی شێخ موراد ئەلبوخاری دێنێتەوە، کە دەڵێ "ڕێبازی نەقشبەندی ڕێبازی ئەسحابەو شوێنکەوتووانەو... پێکهاتووە لە خۆگەیاندنێکی بەردەوام بە خوداوەند، بەشێوەیەکی باتینی و زاهیری و لە هەمان کاتیشدا پەیڕەوکاری تەواوی سوننەتەو جێبەجێکاری پڕاوپڕی شەریعەتەو دوو بنەمای مەحکەمی هەیە، کە لە ملکەچیی تەواو بۆ پێغەمبەرو دڵسۆزی بۆ شێخی تەریقەت خۆی وێنا دەکات.[٨]

مەولانا خالید مەبەستی ئەوەیە کەوا جیاوازیی کەم هەیە لە نێوان ئامۆژگاریی ئەم و سەلەفییەکاندا سەبارەت بە پەیڕەوکردنی پێغەمبەرو ڕەفتاری نموونەیی ئەسحابەکان و جێبەجێکردنی یاساو فەرمانەکانی شەریعەت. ئەو تەنانەت جارێکیان ئەوەشی نووسی بوو، کە لە ڕاستیدا مەزهەبەکەی ئەم هەمان مەزهەبی سەلەفەو ڕێبازەکەشی هەمان ئەوەی ئەسحابەکان و شوێنکەوتووە دڵسۆزەکانیانە[٩]. مەولانا خالید باوەڕی وابوو، کە پەیامەکەی ئەم لە ئامۆژگاریی سەلەفی بالاترە چونکە لە هەردوك سۆفیزم و زانین(المعرفة) پێکدێت. ئیبن سلێمان دەنووسێت، پێویستە موسڵمان لە پاش فێربوونی عیلمی زاهیر، عیلمی باتینیش بەدەست بێنێت لە سەر دەستی شێخێکی سۆفیدا[١٠]. رابەریی ڕۆحیی پێویست بوو چونکە دڵ و دەروونی خەڵکی پاك دەکاتەوە.

ئەم ئامۆژگارییە بە گرێدان لەگەڵ پێداگریی بلاوکردنەوەیاندا لە هەموو شوێنێکی دنیا وای لە مەولانا خالید کرد بەربەستێك بخاتە ڕێی بەرفراوانبوونی سەلەفییەت لە بەغداو کەمەنکێش کردنێکی گەلێك لە شوێنکەوتووان، بە تایبەتی لە نەوەی نوێ، لەهەردوك بەغداو ناوچە کوردییەکاندا. لە ڕاستیدا ئەرك و پەیامەکەی سەرکەوتنێکی گشتگیری سەلماند. شێخ لە ساڵی ١٨٢٢ عێراقی بە تەواوەتی جێهێشت

---

[٧] "الحديقة الندية"، ل١٣.

[٨] "الحديقة الندية"،ل١٤.

[٩] سعد صاحب "بغية الواجد من مكتوبات حضرة مولانا خالد"، دمشق ١٩١٥ ــ ١٩١٦، ل ٩٦.

[١٠] "الحديقة الندية"، ل/ ١٧ ــ ١٨

و لـه دیمەشـق نیـشتەجێ بـوو[١١]. گـۆڕینی چـالاکی لـه بەغـداوه بـۆ دیمەشـق بەڵگـەی وەرچەرخان بوو له ئەرك و پەیامەکەیدا. دیمەشق له سەر ڕێگای حەج بـوو و لـه بەغـدا نزیکتر بوو بۆ ئەسـتەمووڵ و مەککـەو لـه دیمەشـقەوه دەیتـوانی بـه شـێوەیەکی باشـتر سەرپەرشتیی بڵاوبوونەوەی تەریقەتی خالیدی بکات. ئەمە شـوێنگۆڕکێیەکی زیرەکانـه بـوو لەلایـەن مـەولانا خالیـدەوه و بەمـه تەریقـەتی خالیـدی لـه گرووپێکـی ناوچـەیی عێراقەوه گۆڕییه بزووتنەوەیەك بۆ سەرانسەری وڵاتی عوسمانی.

سـاڵی ١٨١٩، ئـەو دەمـەی، کـه مـەولانا خالیـد هێـشتا لـه سلێمانی بـوو پەیکێکی نارد بۆ ئەستەمووڵ. بەڵام ئەوه یەکەم جـار نـەبوو، کـه نەقـشبەندییەکی ـــ موجەددیدی بچێته پایتەختی وڵاتی عوسمانی، چونکه له دوادوایـی دەیـەکانی سـەدەی حەڤدەیەمـدا شـێخ مـوراد ئـەلبوخاریی بـۆی چـووبوو. لـه سـەدەی هەژدەیەمـدا شـێخ ئەحمەدی جوریانی، ناسراو بـه یەکدەسـت وەك موریـدێکی موجەددیـدی لـه مەککـەوه هاتبووه ئەوێ. دۆخی خالیدیی جیاواز بوو لەوەی موجەددیدییەکان. له دیمەشق و دوور له فەرمانڕەوا ناوخۆییەکان، وەك ئەوانی بەغداو سلێمانی، ئەرك و پەیامەکـەی خالیـد مۆرکێکی چالاك و جیاکاری بەخۆوه بینی چونکه لەو دوو شوێنەی باسکران به ئاشکرا نەیـدەتوانی هەڵـسووڕێت و ئیرشـادکردنی شـێخ و بنـەماکانی کـارکردنی تەریقـەتی نەقشبەندیی خالیدی سنووردار کرابوو و هەمیـشه لەگـەڵ سـەلەفییەتدا لـه نـاکۆکی و ململانێدا بوو.

بەهەرحاڵ، ئەو له دیمەشقدا سەربەستییەکی زیاتری بوو بۆ مامەڵـەکردن لەگـەڵ بابەته کۆمەڵایەتی ـ سیاسییەکاندا. بەجۆرە، له نامەو نامەکارییەکانیدا لەگەڵ جێگر و خەلیفەکانیدا، بیدعەو لادان له ئیسلام مەحکووم دەکات و ناموسڵمانیش نەعلەتشۆ دەکـات. سـەبارەت بـه دەوڵـەتی عوسمـانیش وەك دوا قـەڵای ئیـسلام ئـەو داوای لـه شوێنکەوتووانی دەکرد "که شەو و ڕۆژ دەستیان به دۆعـاوه بـن و لـه خـودا بپاڕێنـەوە دەوڵەتی عوسمانی بپارێزێت و سەری بخات به سەر دوژمنانی ئاینـدا". بێجگـه لـەوەش دۆعایان بۆ پشتگیریی سوڵتان دەکرد، وەك پارێزەری ئیسلام، که ئەمـەیان بـه زۆری لـه

---

[١١] هۆکاری ئەم شوێن گواستنەوەیه به وردی باسکراوه له کتێبی "ڕێبازی خالیدی و سەلەفییەت لـه بەغدادا له پاش مەولانا خالید"، ل ٢١ ــ ٢٢.

نامە نووسراوەکانیدا دووبارە دەبۆوەو هەندێ جاریش بەم دۆعایە کۆتایی پێدەهێنا "خوایە سوڵتان پایەدار بکەیت بۆ بەرزراگرتنی ئاڵای شەریعەتی پێغەمبەر".[12]

کارێکی گران نەبوو بۆ تەریقەتی خالیدی کەوا کاربکاتە سەر چینە باڵا دەستەکانی ئەستەموولۆ مورید لە نێو ریزی دەستەبژێری فەرمانڕەوادا پەیدا بکات. کاریگەری لەم چەشنە رۆڵی لە زۆربەی ئەو بڕیارە سیاسییانەدا دەگێڕا، کە لە لایەن بابی عالییەوە دەردەچوون، چەشنی تێکشکاندن و لەناوبردنی یەنگیچەرییەکان، ئینکیشاری و هەڵوەشاندنەوەی رێبازی بەکتاشی، لە ساڵی ١٨٢٦دا، چونکە بە لەرێلادەرو هۆکاری لاوازبوونی کۆمەڵی موسڵمانان و دەوڵەت تۆمەتبار دەکران.[13]

بەهەرحاڵ، ساڵێك لە پاش ئەم رووداوانە مەولانا خالید لە دیمەشق بە نەخۆشی تاعوون کۆچی دوایی کردو زۆرێك لە ئەندامانی خێزانەکەی و گەلێکیش لە خەلیفە رابەرەکانی، کە لە عێراقەوە یاوەرییان کردبوو بەم دەردە تیاچوون و ئەم مەرگی ناوادەیەی زیانێکی گەورەی بە تەریقەتی خالیدی راگەیاند. ئەو، کە کۆچی دوایی کرد تەمەنی پەنجاو یەك ساڵ بوو و هێشتا لە سەرەتادا بوو، تەریقەتی خالیدیش تازە تەمەنی پانزە ساڵی تێپەڕاندبوو.

بەڵام خالید خۆی رێکخەرێکی بە تواناو رابەرێکی سۆفیی جیاواز بوو. ئەو توانی لە ناو کورددا گەلێ کەسی نەوەی نوێ رابکێشێت بۆ رێبازەکەی، کە وەك خۆی لەو مەدرەسانەدا، کە میرە کوردەکان دروستیان کردبوو، خوێندبوویان. بەم رەنگەو لە ماوەی شانزە ساڵی چالاکیی لە تەریقەتەکەیدا توانی ژمارەیەکی زۆر مورید بۆ رێبازەکەی کێش بکات و لانی کەم حەفتا خەلیفە پێبگەیەنێت، کە زۆربەی زۆریان کوردبوون و ناردنی بۆ شارو شارۆچکە جۆراوجۆرەکانی وڵاتی عوسمانی و شوێنانی تر. ئەوانە دڵسۆزانە پەیامەکەیان جێبەجێ دەکرد، بەرادەیەك، کە لە میانەی یەك پشت (جیل، نەوە) لە دوای مەرگی، تەریقەتی خالیدی زۆر بە بەرفراوانی بڵاو بووەوە، بە

---

[12] بڕوانە ئەم بابەتەمان "تێڕوانینێکی نوێ لە دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی تەریقەتی خالیدی" لە کتێبی یەشار ئوجاکدا بە ناوی "سۆفیگەری و سۆفییەکان لە کۆمەڵگای عوسمانیدا"
Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2005، ل ٢٩٩.

[13] هەمان سەرچاوە ل ٣١٢ -- ٣١٣

تایبەتی لە شارەکانی ئەنەدۆڵدا و لە نێو عەشیرەتە کوردەکاندا. دواجار بانگهێشتی بە تەواوی پەیڕەو کردنی شەریعەت و بە توندی پاڵپشتیکردنی راستەڕێی ئیسلامی مۆرکی خۆی بە ناوچەکانی رۆژئاوای ئاسیاوە بەجێهێشت لە سەدەی نۆزدەیەمدا.

لە ئەستەمووڵ، سوڵتان مەحمودی دووەم، کە دەرکەوتن و تەشەنەکردنی تەریقەتی خالیدی پێخۆش نەبوو، لە ساڵی ١٨٢٨دا خەلیفەکانی خالیدی دەرکرد و ژمارەیەك لە رابەرەکانی تەریقەتەکەی دوور خستەوە. بەڵام فرەی نەخایاند و سەرەڕای ئەم کۆسپ و رێگرییەش کەچی خالیدییەکان چالاکییان لەو شارە دەست پێکردەوەو لای گەلێك لە ئەندامانی چینی باڵادەست بە پەسەندیی مایەوەو بەم پێیەش کاریگەریی بەرچاوی بەجێهێشت لە سەر کارو کردەوە ریفۆرمخوازەکان لە ماوەی یەکەم قۆناخی تەنزیماتدا.[١٤]

مەولانا خالید کاتێ، کە لە دیمەشق بوو لە ساڵی ١٨٢٦دا حەجی مەککەی کردو ئەو هەلەی قۆستەوە بۆ رێکخستنی چالاکیی تەریقەتەکەی لەوێ. تەریقەتی خالیدی توانی لە مەککەوە تا جاوا لە ئیندونیسیا ــ و باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا بڵاو بێتەوەو لەوێش لە تەریقەتەکانی تر پەسەندتر بێت و موریدێکی زۆر بۆ خۆی پەیدا بکات.[١٥]

بوترس ئەبومەننە

---

[١٤] بڕوانە ئەم بابەتەمان "رەگە ئیسلامییەکانی خەتی گوڵخانە"، کە لە: "جیهانی ئیسلام Die welt des Islams 1994" دا بڵاوبووەتەوە ، ل ١٧٣ — ٢٠٣.

[١٥] بڕوانە ئەم بابەتەمان: "تێڕوانینێکی نوێ بۆ سەرهەڵدان و بڵاوبونەوەی لقی تەریقەتی خالیدی"، ل ٣٠٧ ــ ٣٠٨، هەروەها بابەتەکەی مارتن ڤان برونەسن: "عولەمای کورد بە سەر ئیسلامەوە لە ئیندۆنیسیا" لە کتێبەکەی برونەسن خۆیدا: "مەلاکان و سۆفییەکان و نەریتەکان: رۆڵی ئاین لە کۆمەڵگای کوردیدا"، ئەستەمووڵ، ٢٠٠٠ ل ١١١ -- ١١٣.

بــــــلاوبـــــوونـــەوەی تـــەریـــــقـــەتـــی خـــالـــیــــدی بـــــەرەو رۆژهــــــەلات

مێژووی تەریقەتی خالیدی لە پاش مەرگی مەولانا خالید مۆرکی دوو رووداوی لەخۆی گرتووە. یەکەم بلاوبوونەوەیەکی خێرا بە شێوەیەکی سەرەکی بەرەو ولاتە ئیسلامییەکانی ئاسیا. دووەم رووداو ئەوەیە، کە لە میانەی سەدەی بیستەمدا ستەمکردنێکی سیاسی و ئاینی لەلایەن رژێمە مۆدێرنیست و وەهابییەکانەوە کاریگەرییەکی درێژخایەنی بەسەر خالیدییەکانەوە بەجێهێشتووە.

بەهەرحاڵ لەسەدەی نۆزدەیەمدا تەریقەتەکە لە زێدو نیشتمانی کوردی خالیددا بەهێزتر بوو، لەوێشەوە بە ولاتە دراوسێکاندا بلاوبووەوە، بە تایبەتی لە ئەنەدۆڵدا، پێش ئەوەی بگاتە ئەستەموولو بەشەکانی تری ئیمپراتۆریای عوسمانی[16] بەرفراوانبوونی خەتەکە بەردەوام بوو لە ماوەی هەمان سەدەداو تا تەتارستان و ئیندۆنیسیا رۆیشت و رێبازی خالیدی جێگەی موجەددیدی و تەنانەت هەندێ لق و پۆی تریشی گرتەوە لە گەلێ ولاتدا. تەریقەتی خالیدی لە کوردستانەوە گەیشتە ناوچەی تالش لە باکووری ئێران و هەروەها ولاتانی قەوقازیش[17]. شارە پیرۆزەکانی حیجاز مەککە و مەدینە، کە تەکیەکانی رێبازی خالیدیی تێدا دروستبوو رۆڵی سەرەکییان بینی لە نێو حاجیەکانداو، کە دەرۆیشتنەوە لە ولاتەکانی خۆیاندا بانگەشەیان بۆ دەکرد، بە تایبەتی لە ولاتی قەوقازدا وەك داغستان و چیچان لە سالانی ١٨٢٠کانداو لەوێشەوە

---

[16] بڕوانە هەڵکەوت حەکیم "یادی مەردان یان کوردە نەقشبەندییەکان" لەم کتێبەدا لاپەڕە٦١-٦٨. سەبارەت بە بلاوبوونەوەی تەریقەتەکە لە ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بڕوانە: Abdurrahman Memis: "Halidi Baghdadi ve Anadolu'da Halidilik"، Istanbul، Kitabevi، 2ooo.

[17] بڕوانە حەمید ئەڵگەر "تەریقەتی نەقشبەندی ـ خالیدی لە تالش باکووری رۆژئاوای ئێران"، لەم کتێبەدا دەکەوێتە لاپەڕە، ١٦٩-١٩٧. هەروەها بڕوانە: مۆشێ گەمەرو داڤید وەسەرشتاین: "داغستان و جیهانی ئیسلام"، Helsinki Academia Scientiarum Fennica، 2006.

دواتر گەیشتە ئازەربایجان پاشانیش کۆمەڵە دوورگەکانی ئیندۆنیسیا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا[18] شێخە کوردە خالیدییەکانی لە حیجاز جێگیر بووبوون بەشێوەیەکی سەرەکی بانگەشەکاری تەریقەتەکە بوون و تەکیەی جەبەل ئەبو قوبەیسی تەریقەتەکە لە مەککە، کە خەلیفەیەکی مەولانا خالید دایمەزراندبوو تەمەسسوکی بە گەلێ لە موریدانی ئیندۆنیسیا کرد[19]. تەریقەتی خالیدی لە داغستان، کە لەلایەن رووسەکانەوە موریدیزمی پێدەوترا، رۆڵێکی سەرەکی گێڕا لە ماوەی جەنگی پیرۆزدا لەژێر سەرکردایەتیی سێ ئیمامدا ١٨٢٨ ــ ١٨٥٩و لەو سیانە دوانیان سەر بەم تەریقەتە بوون غازی محەمەد، کە ساڵی ١٨٣٢ کۆچی دوایی کردووەو شامیلی بەناوبانگ، کە لە ساڵی ١٨٧١دا کۆچی دوایی کردووە[20]. هەرچەندە ڕێبازی خالیدی رۆڵی وردی لەم جەنگە پیرۆزەدا گێڕاوە بەڵام تاوتوێی زیاتری گەرەکە. لەگەڵ ئەوەشدا، کە ڕێبازی خالیدی چووەتە هەندێ ناوچەی جیهانی عەرەبەوە،[21] بەڵام بەشێوەیەکی سەرەکی بەرەو رۆژهەڵات بڵاوبووەوە و تا ئێستاش لەو ناوە لەنێو خەڵکدا برەوی هەیە.

تەریقەتی خالیدی، بە بڵاوبوونەوەی لە ئەستەموولدا لە یەکەم دەیەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا لەلایەن مورید و شوێنکەوتووانی مەولانا خالیدەوە، وردە وردە هەموو تەکیەو خانەقاکانی تەریقەتی موجەددینی پێشووی لەخۆگرت، کە لە دوا دوایی سەدەی حەڤدەیەمەوە لە پایتەختی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا دامەزرابوون و تەنانەت

---

[18] بڕوانە رەمەزان موسلۆ،"مەولانا خالید لە ئازەربایجان: محەمەد ناسیح ١٩٠٧ ــ ١٩٩٦"، لەم کتێبەدا دەکەوێتە ل ١٣٥-١٤٩.

[19] بڕوانە مارتن ڤان برونەسن "لەپاش رۆژگاری ئەبوقوبەیس: گۆڕانی ئیندۆنیسیەکان بۆ ڕێبازی خالیدیی نەقشبەندی" لەم کتێبەدا دەکەوێتە لاپەڕە/٢٢٥-٢٥١.

[20] ئەم خاڵانە لەلایەن میشێل کێمپەرەوە گفتوگۆی لێوەکراوە،" تەریقەتی خالیدی لە باکووری قەوقازدا: کێشە مێژوویی وجوگرافییەکان"، لەم کتێبەدا دەکەوێتە ل١٥١-١٦٧.

[21] لەبارەی بڵاوبوونەوەی تەریقەتی خالیدی لە جیهانی عەرەبدا، بڕوانە بابەتی تازەکانی ئەبومەننە"سەلەفییەت و سەرهەڵدانی خالیدیی لە بەغدا، سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم"، Die welt des Islams 43:3، 2003 . هەروەها ئیسحاق وایزمان "شێخی لەبیرکراو: عیسای کوردی و گۆڕانی تەریقەتی نەقشبەندی ــ خالیدی لە سوریای سەدەی بیستەمدا"، ل ٣٧٣ – ٣٩٣ . لە بابەتی "دەستی نهێنی: تەریقەتی نەقشبەندی ـ خالیدیو هاوکاریی فەندەمێنتاڵیستی ئۆرسۆدۆکی لە حەڵەب"، لەم کتێبەدا ل٤١-٥٩.

هەندێ تەکیـەو خانـەقای نەقـشبەندیش، کـە لـە سـەدەی شـانزەیەمەوە دامـەزرابوون. بایەخـدارترین تەکیـەی خالیـدیی، کـە لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەیەمـدا دامـەزراو کاریگـەریی هـەبوو لـە سـەر ژیـانی فەرهـەنگی وسیاسـی لـە ئیمپراتۆریـادا، تەکیـەی گویمیوشـانێڤی بـوو Gumushanevi ١٨٥٩، کـە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئەحمـەد زیائـەدین گویمیوشانێڤ ساڵی ١٨٩٤ کۆچی دوایی کردووە.[٢٢] ئەم پیاوە ژمارەیەکی زۆر خەلیفەی هەبوو، کە دەیناردن بۆ چەندین شوێنی ئیمپراتۆریـا بـۆ بڵاوکردنـەوەی تەریقەتەکـە.[٢٣] بێجگە لەمەش، بەرپرسیارێتیی تەریقەتەکەی لە میـسرو ناوچـەکانی ئـوراڵ ــ ڤۆڵگـا لەئەسـتۆ گرتبـوو، کـە بـە توانـاترین و زیـرەکترین زانـای بـۆ نـارد بـەناوی زەینـەڵلا رەسوولۆڤی ترۆتسك ساڵی ١٩١٧ کۆچی دوایی کـردووە. دواتـر شـێخە خالیدییـەکانی ئەم ناوچەیە بەناوی "گویمیوشانێڤی ئیشانلەر Gumushanevi Ishanler"[٢٤] دەناسـران. ژمارەیەکی بەرچاوی نووسین لە سەر تەریقەتی خالیدی، کە لە قازان چاپکراون ناوچـەی ئوراڵ ـ ڤۆڵگای کردووەتە سـەنتەرێکی بڵاوکردنـەوەی کتێبـەکانی تەریقـەتی خالیـدی، شـــــان بە شـــــــانی تـــورکیاو ئیندۆنیسیا. موریدەکان لای رەسـوولۆڤ تەریقەتەکەیان تا بانی کـازاخ و سـیبریاو شـارەکانی سـنووری چین بـرد.[٢٥] یـەکێکیان ساڵی ١٩٠٥ مەدرەسەیەکی لە ئەستراخان کردەوە.[٢٦]

---

[٢٢] دانـەری یـەکێك لـە کـارە نایابـەکانی ئـەدەبی تەریقـەتی خالیـدی "جـامع الأصـول"، القـاهرة: الجمالي،١٩١٠ و دامەزرێنەری چەندین کتێبخانەی سۆفیگەری لە ئەنەدۆڵ. لـەبارەی مێـژووی ئـەم تەکیەیەوە بڕوانە بەها تانمان "تـەکیێ گویمیوشـانێڤی لـە ئەسـتەمبوڵ، مێـژوو و پێکهاتـەی تـەکیێ خالیدیی نەقشبەندی". لەم کتێبەدا ل٨٧-١٠٦.

[٢٣] بۆ نموونە بڕوانە چیرۆکی شـێخێك و ئیـسماعیل قـەرەی نـەوەی رۆحیـی، "شـێخ عوسمـان نیـازی ئەفەندی و لقی گویمیوشانێڤیی دەریای رەش لە سەدەی نۆزدەیەمدا". لەم کتێبەدا، ل١٠٧-١٣٤.

[24]، pp.103 – 107 ١٩٣١، Qazan: Yangalif، Zarif Mozaffari "Ishanlar – Darvishlar"

[٢٥] بڕوانە تێری زەرکۆن "تەریقەتە سۆفییەکان لە سیبیریادا لە سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سـەدەی بیستەمدا"، لە ئیسلام لە سیبیریادا ــ لاپەڕەیـەك لـە بـارەی جیهـانی رووسـیاوە ، ٤١: ٢ — ٣ ٢٠٠٠ ، ل ٢٩١ — ٢٩٣.

[٢٦] ئالن جەی فرانك "مێـژووی پـیرۆزی موسـڵمان و شۆڕشـی ١٩٠٥ لـە مێژوویـەکی سـۆفیگەریی ئەستراخاندا"، لە Devin de weese "لێکۆڵینەوە لە مێژووی ناوەڕاستی ئاسیا لە سـەر شـەرەفی یوری برێگێل"، برومینگتۆن، ئیندیانا: زانکۆی ئیندیانا، ٢٠٠١، ل ٣٠٨.

له نێوان سەرەولێژبوونەوەی
رێ و رەسمی ئاینی و بووژانەوەی کۆمەڵایەتیدا

له یەکەم دەیـەکانی سـەدەی بیـستەمدا تەریقـەتی خالیـدی تووشـی ململانـێو بەرەنگاربوونەوەیەکی دراماتیکی بووەوە لەگەڵ رژێمـە مۆدێرنیـست و ئیلحادییەکانـدا بوو بەهۆی لاوازبوونی لە تورکیای کۆماریدا، کە لە سـاڵی ١٩٢٥دا هـەموو تەریقەتـە سۆفییەکانی تێدا قەدەغە کرا. هەمان شت دوای سـاڵی ١٩١٧ لـە قـەوقازی سـۆڤێتدا رووی دا و بەشێوەیەکی کردەیش لە تەتارسـتاندا شـوێنەواری نـەما. بـە هـەمان شـێوە تەریقەتی خالیدی سـاڵی ١٩٢٤ دوای گرتنـی مەککـەوە لەلایـەن ئـیبن سـعوودەوە بـە دەست وەهابییەکانەوە گرفتار بـوو ، کـە دەسـەڵاتیان گرتـە دەسـت و ئـەوانیش تـەواوی تەریقەتە سۆفییەکانیان قەدەغە کرد و تەکیەکەی جەبەل ئەبو قوبەیـسیان رووخانـد[٢٧] و هەموو شێخەکانی تەریقەتی خالیدی ناچارکران لە حیجاز هەڵبێن.

بەهەرحاڵ، لەپاش ساڵی ١٩٢٥ تەریقەتی خالیدیی تورکیا فێری ئەوە بوو، کـە بە نهێنی پارێزگاری لە نەریت و رێورەسمی خۆی بکات و کەوتە هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی بەجێمابوو لە هەڵوەشاندنەوەی مەدرەسەکان و پەرش و بڵاوبوونەوەی زاناکان و دەسکەوتنی کتێبە ئاینییەکان. وەچەیەکی یەکەمی شێخە ناودارەکـانی وەك محەمـەد عیزەت ١٩٣٠ مردووە، عەبدولحـەکیم ئەرڤاسـی ١٩٤٣ مـردووە، عەبدولحـەی ١٩٥٧ مردووە، ئەحسکەلی عەلی حەیدەر ١٩٦٠ مردووە، کە هەموو لـە کۆتـایی سـەردەمی عوسمانیدا خوێندوویانە، بەردەوام بـوون لـە گواسـتنەوەی تەریقـەتی خالیـدی. هەنـدێك لەوانە وازیان لە رێو رەسمە تایبەتەکان هێنا بۆ نموونە سازدانی کۆڕی زیکر لـە پێنـاوی فێرکردنی شێوازی رەسەن و بنەڕەتی ئیسلام.[٢٨] ئەحسکەلی عەلی حەیدەر یـەکێك بـوو

---

[٢٧] بڕوانە برونەسن "ڕەگ و ریشەو پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی لە ئیندۆنیسیا"، ل/١٧٤.

[٢٨] لەو بارەوە بڕوانە جەمال بایاك، "حەیدەر ئەفەندیی ئەحسکەلی"، هەروەها "ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی" ئەستەمبوول: دەزگای وەقفی ئاینی، بەرگی ١٧، ل 27 – 28. هەروەها بڕوانە:
Mehmet Fatsa, "Tasavvufta Mekki Kolu", Istanbul: Mavi Y., pp. 99 – 101, 2000.

لەو زۆر پایەبەرزانەی خالیدی لە تورکیای نوێداو ئوستادی رۆحیی چەندین شێخی هاوچەرخ بوو.

دواتر وەچەیەکی نوێی شێخەکان تەریقەتی خالیدییان بەهێز کردووە پاش ئەوەی دابەش بوو بوو بەسەر گەلێ لق و پۆدا، کە هەندێکیان بوون بە رێکخراوی ئاینیی بەهێزو بەتوانا و بووژاندنەوەی ئاینی، سیاسی، کولتووری و کۆمەڵایەتیی ئیسلامیان لەخۆگرت. ئەمانی شێخانی وەك زاهید کۆکتو ۱۹۷۹ مردووە، عیززەت جۆشان ۲۰۰۰ مردووە، مەحمود ئوستا عوسمان ئۆغلۆ، لەخۆگرتووە.[۲۹]

هەرچەندە رێ و رەسمی ئاینی و چالاکیی تەریقەتی خالیدی بەشێوەیەکی بەرچاو کەمی کردبوو، بەلام لە ساڵی ۱۹۵۰وە وردە وردە لە تورکیادا بووژایەوەو لە قەوقازیشدا پاش ساڵی ۱۹۹۰و دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤییەت. لە تورکیادا تەریقەتی خالیدی نەك تەنها بوو بە یەکێك لە ئەکتەرە سەرەکییەکان لە بووژانەوەی ئیسلامدا، بەڵکو ئەو چوارچێوەیەشی رەخساند بۆ سەرهەڵدانی رێکخراوە ئاینییە نوێیەکان کەوا کەم تا زۆریان میراتی نەریتی تەریقەتی خالیدین وەك بزووتنەوەکانی سولێمانجی و ئیشکچی و ئەزمەندی، یان لادانە لەو تەریقەتە وەك بزووتنەوەکانی نورجو، فەتحوڵلاهجی.[۳۰]

خاسییەتێکی تایبەتی تەریقەتی خالیدی، کە لە رێبازەکانی تری سۆفیگەری جیای دەکاتەوە پەۆرشییەتی بۆ چالاکییە کۆمەڵایەتییەکان و سیاسەت. تەریقەتی خالیدی سەرکەوتوو بوو، بە تایبەتی لە تورکیادا بۆ نموونە لە پارتی برایەتیی

[۲۹] کارێکی پێشەنگانە لە سەر مێژووی تەریقەتی خالیدی لە ژێر رکێفی کۆماری تورکیادا، ئەڵگەر "تەریقەتی نەقشبەندی لە تورکیای کۆماریدا"، راپۆرتی جیهانی ئیسلامی Islamic World Report ل/ ۵۱ – ٦۷.

[۳۰] بڕوانە زەرکۆن "گواستنەوەی تەریقەتە سۆفییەکان لە کۆماری تورکیاداو مەسەلەی سۆفیگەریی نهێنی"، لە J.L.Warner "Cultural Horizones: a Festschrift in Honor of Talat ‹Halman" New York and Istanbul: Syracuse University - Yapi Kredi 2001, pp. 198 – 209; Hakan Yavus"Turquuie Moderne et l'islam" Paris: Flamarrion 2004, pp. 210 – 224‚ 272 – 289.

نیشتمانیدا 1971 ــ 1970 و لە ئیندۆنیسیادا بۆ دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ حیزبە سیاسییەکانداو بۆ دامەزراندنی حیزبی سیاسی خۆیان.[٣١]

بوارێکی تری جیاکەرەوەی خالیدییە دروستکردنی "گوندەکانی نەقشبەندی، کە بەشێوەیەکی گشتی لە دەوری تەکیە/ مەدرەسەیەکدا چڕ دەبنەوەو دەخرێنە ژێر سەرپەرشتیی بەڕێوەبردن و ئیرشادی رۆحیی شێخەکانەوە. لە ئیندۆنیسیاو باوسەلام گوندێك لەو جۆرە هەیە لە ساڵی ١٨٨٣ وە دروست کراوەو تا ئێستاش هەر ماوە. لە تورکیا گوندێك لە پشتی یالۆڤاوەیە، کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دروست کراوە لەلایەن ئاوارە خالیدییەکانی داغستانەوەو لە جەنگی سەربەخۆییدا لەلایەن سوپای یۆنانەوە رووخێنرا[٣٢]. لە هەردوو حاڵەتدا تەریقەتی خالیدی جێبەجێکردنی یەك لە یانزە بنەمای نهێنی رێبازەکە ئەنجام دەدا، کە "خۆ دابڕانە لە کۆمەڵ" خەلوەت دەر ئەنجومەن، کە بەشداریکردنە لە بەهارمۆنییکردنی پێداویستیی رۆحی و تێڕامان و سیاسەت.تەریقەتی خالیدیی شام لقێکی کوردیی هەیە، کە لەلایەن ئەحمەد کوفتارۆ ١٩١٥ ــ ٢٠٠٤ لە دیمەشق دامەزراوەو هەزاران ئەندامی هەیەو کەرتێکی زۆر چالاکی ئافرەتانیشی هەیە. ئەمان بەرهەڵستیی وەهابی دەکەن و دەچنە دیالۆگ و مشتومڕی ئاینییەوە لەگەڵ مەسیحی و جوولەکەدا. زۆرێك رەخنە لە پەیوەندی نزیکی دەگرێت لەگەڵ سەنتەری دەسەڵاتی سوریدا[٣٣]. لقی سەرەکی تەریقەتی خالیدیی کوردی بە

---

[٣١] ئەلگەر "ڕووە سیاسییەکانی مێژووی نەقشبەندی"، لەم. گابۆری، ئە. پۆپۆڤیچ، ت. زەرکۆن "نەقشبەندییەکان: پەرەسەندنی مێژوویی و بارودۆخی ئێستای تەریقەتێکی سۆفیی ئیسلامی" ئەستەموڵ ــ پاریس: ئیزیس، ١٩٩٠، ل ١٢٣ — ١٥٢، زەرکۆن "نەقشبەندی و کۆماری تورکیا: چەوساندنەوە و گێڕانەوەی دۆخی ئاینی و سیاسی و کۆمەلایەتی ١٩٢٥ ــ ١٩٩١"، گۆڤاری لێکۆڵینەوەی تورکی ژمارە ٢٤ ، ١٩٩٢، ل ١٣٣ — ١٥١. ئوراڵ مانچۆ "تەریقەتە سۆفییەکان و کەشوهەوای پەیوەندییان لە تورکیادا. گریمانەی پاڵپشتی کۆمەڵگەی تورکی".

[٣٢] بڕوانە دینیس لۆمبارد "تەریقەتەکان و پرۆژەیان لە سۆمەترەدا: نموونەی شێخ عەبدولوەهاب رۆکان ١٨٣٠ــ ١٩٢٩"، لە "نەقشبەندییەکان"، ل ٧٠٧ ــ ٧١٥، هەروەها ئەڵگەر "تەریقەتی نەقشبەندی لە لە تورکیای کۆماریدا"، ل ٥٧

[٣٣] ئەنەبێڵ بۆچەر "دەستەبژێری ژنانی کورد لە تەریقەتی کۆفتارییەدا ــ کە رێبازێکی نەقشبەندیی دیمەشقییە"، لە ئیسلامی کورد جۆرێکی ترە لە مێژووی ئیسلام، ١٩٩٨، ل ١٢٥ ــ ١٣٩. هەروەها لێف شتێنبێرگ "تەریقەتی نەقشبەندی لە دیمەشقدا: ستراتیجی دامەزراندن و بەهێزکردنی◄◄

شێخەکانی سیراجەدینی هەورامان پێناسە دەکرێت، لە بەشی باشووری کوردستانی عێراق، کە لە ساڵانی ١٨٣٠کانەوە لە کوردستانی عێراق و تورکیادا کاریگەر بوون تاساڵی ١٩٩٧، کە عوسمان سیراجەدین لە ئەستەموولْ کۆچی دوایی کرد. لەبەرئەوەی دوای ئەو هیچ جێگرەوەیەك دانەنرا ئەوە رەنگە مانای کۆتایی هاتنی ئەم لقە بگەیەنێت.[٣٤] کەمبوونەوەی چالاکیی لقێکی تری تەریقەتی خالیدیی کوردیی، لە ساڵانی ١٩٧٠کانەوە، کە بنکەکەی لە (نۆرشین Norshin)ە لە رۆژهەڵاتی تورکیا بە شێوەیەکی خراپ کاری کردووەتە سەر مەدرەسەکەی.[٣٥] بەهەرحاڵ تەریقەتی خالیدی تا ئێستا لەلایەن چەندین لقی تریەوە لە بەشە کوردییەکەی تورکیاو سووریاو عێراق و ئێران بوونی خۆی دەنوێنێ.

لە پاش هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیەت، خالیدییەکانی تورکیا گەلێك لەو خەلیفانەی موریدو شوێنکەوتوویان زۆرە لە ئۆزبەکستان و داغستان ناردە ئەوێ و لەوێ لقە ناوخۆییەکانی تەریقەتی خالیدی چالاکی خۆیان نوێکردەوە.[٣٦] بارودۆخی نەقشبەندی لە قەوقازدا هیچ ئارامییەکی تێدا نییە ، چونکە خالیدی و وەهابییەکان بە توندی شەڕی یەکتر دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە خالیدی و وەهابییەکان سازشیان لەگەڵ یەکتر کردووەو "گوندی تیۆکراتی" جیاوازیان دامەزراندووەو پێکەوە کاروباریان

تەریقەتەکە لە کۆمەڵگەیەکی روو لە گۆڕانکاریدا"، لە کتێبی ئێلیزابێس ئۆزداڵگادا بڵاو بووەتەوە "نەقشبەندییەکان لە رۆژئاواو ناوەڕاستی ئاسیادا"، ئەستەمبوڵ: ئینستیتیوتی لێکۆڵینەوەی سوێدی، ١٩٩٩، ل ١٠١ ـ ١١٦.

[٣٤] فەرهاد شاکەلی "شێخە نەقشبەندییەکانی هەورامان و میراتی رێبازی خالیدی ـ موجەددیدی لە کوردستاندا"، لە کتێبەکەی ئۆزداڵگادا بڵاو بووەتەوە "نەقشبەندییەکان لە رۆژئاواو ناوەڕاستی ئاسیادا"، ل ٨٩ ـ ١٠٠.

[٣٥] موفید یۆکسەڵ "کوردستاندە دەغەشم سوریچ"، ئەنقەرە: سۆر، ١٩٩٣، ل ١٦١ ـ ١٨٨.

[٣٦] بڕوانە زەرکۆن: "کاریگەریی تەریقەتی نەقشبەندیی ـ خالیدی لە ئاسیای ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا، بە ئەفغانستان و خیانجانگیشەوە"، ل ٢١٥ – ٢٢٤. تەریقەتی خالیدیی ـ هەقانی لە قوبرس لە دوادوایی ساڵانی ١٩٩٠کاندا لە ئیندۆنیسیا و داغستان گەلێ خەلیفەی پەیدا کردووە. هەروەها بڕوانە بابەتە نووسینی جۆرگن نیلسن، مستەفا دراپەر، گالینا یێمیلیانۆڤا "سۆفیزمی یان نەتەوەیی یان نیشتمانی"، لە کتێبەکەی جەمال مالیك و جۆن هیننێلسدا "سۆفیزم لە رۆژئاوادا" لەندەن: رۆتلیج، ٢٠٠٦، ل ١٠٩– ١١٠ و بروونەسن لەم بەرگەدا، ل ٢٢٥- ٢٢٨

بەڕێوە دەبەن.[٣٧] لە بەشی دووەمی سەدەی بیستەمدا ڕێبازی خالیدی گەیشتە ئەوروپا و ئەمەریکا و لەوێ لە نێو دیاسپۆرای موسڵماندا بڵاوبووەوە و بەهەمان شێوە لە نێو تازە موسڵمانیشدا. چەندین لقی ڕێبازی خالیدی لە ئەوروپادا هەیە بەشێوەیەکی سەرەکی لە فەرەنسا و ئەڵمانیادا، کە بۆ نموونە لقەکانی مەنزلکۆیی Menzilkoy محەمەد رەشید و ئەسکەندەر پاشا Iskender pasha ز. کۆکتۆ، عیزەت جۆشانو هەروەها ڕێکخراوی سولێمانجی.[٣٨] لقی ئەسکەندەر پاشا لە نێو دیاسپۆرای تورکیشدا لە ئوسترالیا دامەزراوە. شێخ نازم قوبرسی ساڵی ١٩٢٢ لە دایك بووە کە کەسایەتیی دامەزرێنەری ڕێبازی خالیدی ـــ هەققانی یە، موریدو شوێنکەوتووی لە ویلایەتە یەکگرتووەکان و بریتانیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا هەیە. تەریقەتی خالیدیی ـ هەقانی تەنها هەر لەناو دیاسپۆرای موسڵماندا و لە ئاین وەرگەڕاوەکانی ڕۆژئاوادا کە بوون بە موسڵمان ــ و بڵاونەبووەتەوە، بەڵکو لە ناوچە ئیسلامییەکانی تریشدا بڵاوە، وەك داغستان، ئیندۆنیسیا، ئۆزبەکستان.[٣٩]

---

[٣٧] بۆ نموونە لە گوند یان کیرۆڤۆلدا، لە ڕۆژئاوای مەحەج قەڵاوە لە داغستان، بڕوانە دیمتری ماکارۆڤ "سەپاندنی یاساکانی شەریعەت لە گوندێکی داغستاندا"، ISIM Newsletter 1:98 1998:p.19

لە بارەی ئەو ڕۆڵەوە، کە خالیدییەکان لە قەوقازدا گێڕایان لە پاش هەڵوەشانەوەی یەکێتیی سۆڤیێت، بڕوانە بابەتی عەلی ئەکبەر ك. عەلی ئەکبەرۆف "چالاکی و کاریگەرییەکانی تەریقەتەکانی سۆفیزم لە ناوچەی قەوقازدا"، لە کتێبەکەی مارێتا ستێپانیانت "سۆفیزم و ڕێکخراوەکانی لە ئیسلامی هاوچەرخدا: قورسیی هاوتا ڕاگرتنی نێوان سۆفیگەری و سیاسەت"، تورین: دەزگای ئەگنێللی، ٢٠٠٣، ل ١٦١ — ١٧٩.

[٣٨] بڕوانە بەشی دووەمی کتێبەکەی بیرۆڵ کەیمەز: "بزووتنەوە ئیسلامییەکانی تورکیا لە پاریس"، پاریس: دەزگای هارماتان، ٢٠٠٢، کە پێشکەشی سولێمانجییەکانی پاریس کراوە. هەروەها بڕوانە گێردن◄◄ جۆنکەر"پەرەسەندنی تەریقەتی نەقشبەندی ـــ موجەددیدی و سولێمانجییەکانی ئەڵمانیا" لە "سۆفیزم لە ڕۆژئاوادا" ، ل ٧١ -- ٨٥.

[٣٩] دێڤید دەبلیو دەمرێل: "ڕوخسارەکانی تەریقەتی نەقشبەندیی ـ هەققانی لە باکووری ئەمەریکادا لە سۆفیزم لە ڕۆژئاوادا" ل ١١٥ -- ١٢٦.

بەهەرحاڵ لقەکەی قوبرسی زۆر جێگەی گومانە لای دەستەوتاقمی شێخە خالیدییە تورکییەکان، کە وەك خراپییەکانی دادەنێن بەرامبەر بە تەریقەتی خالیدیی رەسەن و گونجاندنێکی زیانبەخشە بۆ ژیانی مۆدێرنەی رۆژئاوا.[٤٠]

ئەمڕۆ تەریقەتی خالیدی کۆمەڵێك لقی بەهێزی هەیە بە هەزاران ئەندامەوە لە تورکیاو ناوچە کوردییەکان و ئیندۆنیسیا و سووریا و قەوقاز. ئەمە لە رێکخراوێکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی ئەولاترە وەك بەردەوام لەلایەن ناحەزانیەوە وێنا دەکرێت، کە خالیدییەکان هێشتا هەر خەریکی بەجێهێنانی کۆڕی تێڕامانی رۆحین چەشنی کۆڕی زیکر. هەروەها تەریقەتی خالیدی لە سەر راهێنانی خەڵوەت بەردەوامە ، کە بە پێویست دەزانرێ لای خالیدییەکانی ئیندۆنیسیا و بیرکردنەوەیەکی رەمزییە لە مەرگ تژکّر الموت.[٤١] بەهەرحاڵ، زیادبوونی مورید لە هەندێ رێبازی خالیدیدا لە تورکیا و ئیندۆنیسیا و شوێنانی تر شان بەشانی وابەستەیی داراییە بە رێکخراوی دارایی گەورەترەوە (وەقف). ئەمە وای لە فرە رێبازی سۆفیگەری کردووە، کە بە گومان و دوودڵییەوە لە بیرۆکراتییەتی پەیوەندییەکان و تەمومژاویی شتەکان بڕوانن.

بەم چەشنە، لە تورکیا گەلێك لە خالیدییەکان سکاڵای ئەوە دەکەن، کە پەیوەندیی شەخسی نێوان شێخ و موریدەکان گۆڕاوە بە پەیوەندییەکی رەسمی و ئیداریی وشك و برینگ. ئەم بیرۆکراتییەتە لە ئایندەدا دەبێتە یەکێك لە گەورەترین ئاستەنگەکانی، کە بەرەوڕووی تەریقەتی خالیدی دەبێتەوە لە دەیەکانی داهاتوودا و هەڕەشەیەك دەبێت، کە رەنگە لە سیاسەتی حکومەتە عەلمانییەکان و هێرش و پەلاماری وەهابییەکان کاریگەرتر بێت.

تێری زەرکۆن

---

[٤٠] تەیفون ئەتای "سۆفییەکانی نەقشبەندی لە شێوازێکی رۆژئاواییدا"، نامەی دکتۆرا، زانکۆی لەندەن، ١٩٩٤ کە لە ژێر ناوی Bati'da bir Nakshi Cemaati Shekh Nazim Kibrisi Ornegi" بە تورکی بڵاو کراوەتەوە. ئەستەموول، ١٩٩٦

[٤١] هەمان سەرچاوە.